

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ ПЕДАГОГІВ ПЕРЕДПЕНСІЙНОГО ВІКУ: ЕМПІРИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вальо Л.І. Особливості соціальної реадaptaції педагогів передпенсійного віку: емпіричний аспект дослідження. У статті порушено проблему соціальної реадaptaції людей зрілого віку у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Розкрито специфіку реадaptaції педагогів передпенсійного віку загальноосвітніх навчальних закладі у зіставленні з іншими професіями. Констатовано, що діяльність для зрілого фахівця є однією з головних сфер його життєдіяльності і найбільш значущим задоволенням на цьому етапі. Для з'ясування специфіки реадaptaції педагогів передпенсійного віку проаналізовано результати діагностики із самоусвідомлення, мотиваційної, емоційної та комунікативної сфер, сфери діяльності (що характеризують педагога як суб'єкта праці, власне його діяльність, його ставлення до діяльності, його стосунки з колегами та учнями) у фахівців даного віку. Зіставлено результати вивчення аналогічних характеристик у досліджуваних двох інших груп (за критерієм віку і фаху). Встановлено, що чинниками соціальної реадaptaції особистості педагога є її адаптаційний потенціал до особистісних і соціальних змін на рівні первинної реадaptaції. Специфічними психологічними особливостями педагогів передпенсійного віку (що відрізняють їх, насамперед, від педагогів молодшого віку) є: відчуття більшої реалізованості власного потенціалу; чітке бачення власного майбутнього, схильність надавати професійній діяльності вищого смислу.

Ключові слова: особистість педагога, соціальна реадaptaція, зрілий вік, професійна реадaptaція, професійна діяльність.

Вальо Л.И. Особенности социальной реадaptации педагогов предпенсионного возраста: эмпирический аспект исследования. В статье затронута проблема социальной реадaptации людей зрелого возраста в отечественных и зарубежных исследованиях. Раскрыта специфика реадaptации педагогов предпенсионного возраста общеобразовательных учебных заведениях в сравнении с другими профессиями. Констатируется, что деятельность для зрелого специалиста является одним из главных сфер его жизнедеятельности, и наиболее значимым удовольствием на этом этапе. Для выяснения специфики реадaptации педагогов предпенсионного возраста проанализированы результаты диагностики по самосознанию, мотивационной, эмоциональной и коммуникативной сфер и сферы деятельности (характеризует педагога как субъекта труда, собственно его деятельность, его отношение к деятельности, его отношения с коллегами и учениками) у специалистов данного возраста. Проведен сравнительный анализ результатов изучения аналогичных характеристик в исследовании двух других групп (за критерием возраста и профессии). Установлено, что факторами социальной реадaptации личности педагога является его адаптационный потенциал в личностных и социальных изменений на уровне первичной реадaptации. Специфическими психологическими особенностями педагогов предпенсионного возраста (отличающие их, прежде всего, от педагогов более младшего возраста) являются: ощущение большей реализуемости собственного потенциала; четкое видение собственного будущего, склонность оказывать профессиональной деятельности более высокого смысла.

Ключевые слова: личность педагога, социальная реинтеграция, зрелый возраст, профессиональная реинтеграция, профессиональная деятельность.

Vallo L.I. Features of social rehabilitation of teachers before retirement age: the empirical aspect of the study. The article addresses the problem of social rehabilitation of people of mature age in domestic and foreign studies. The specifics of readaptation of teachers of pre-retirement age in general educational institutions in comparison with other professions are revealed. It has been stated that activity for a mature specialist is one of the main spheres of his life activity, and the most significant pleasure at this stage. To find out the specifics of rehabilitation of teachers of pre-retirement age, the results of diagnostics on self-awareness, motivational, emotional and communicative spheres and sphere of activity are analyzed (characterizes the teacher as the subject of labor, actually his activity, his relation to activity, his relations with colleagues and students) at specialists of this age. A comparative analysis of the results of the study of similar characteristics was conducted in the study of the other two groups (according to age and profession criteria). It is established that the factors of social readaptation of a teacher's personality are its adaptive potential in personal and social changes at the level of primary re-adaptation. Specific psychological peculiarities of teachers of pre-retirement age (distinguishing them, first of all, from younger teachers) are: a feeling of greater realizability of their own potential; a clear vision of one's own future, a tendency to render professional activity more meaningful.

Key words: personality of the teacher, social reintegration, mature age, professional reintegration, professional activity.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси сучасного суспільства зумовлюють необхідність постійних змін у психологічній адаптації особистості, що призводить до появи низки труднощів і свідчить про важливість вивчення різних аспектів проблеми реадптації особистості. Зауважимо, що діяльність для зрілого працівника є однією з головних сфер його життєдіяльності і найбільш значущим задоволенням нею на даному етапі. Відповідно, професійна діяльність, реалізуючи

потребу суб'єкта зрілого віку в генеративності та творчій самоактуалізації, сприяє психологічній стійкості та суб'єктивному «омолодженню» особистості. Враховуючи цю особливість, розвиток особистості в зрілому віці доцільно розглядати не тільки з позицій збереження властивості до творчості, мотивації на рівні усвідомлення сенсів, але й неперервного їх удосконалення, оскільки будь-яка зупинка в цій неперервності може розцінюватися деградацією та застоєм особистості, що й визначає **актуальність** дослідження.

Мета статті – емпіричне дослідження особливостей соціальної реадаптації педагогів передпенсійного віку з різним ступенем соціальної адаптації на етапі завершення професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми. Проблема психологічної реадаптації вивчається вітчизняними та зарубіжними психологами впродовж багатьох десятиліть (Л. Виготський, В. Голін, Н. Завацька, Д. Ельконін, Е. Еріксон, І. Кон, І. Крисюк, А. Петровський, Рубінштейн та ін.). Окрім дослідження загальних аспектів проблеми реадаптації особистості, у психологічній науці відомими є розробки окремих її аспектів: посттравматичної реабілітації учасників бойових дій (Н. Дмитрієва, Л. Шестопалова та ін.); соціальної реадаптації осіб, які повернулися з місць позбавлення волі (Т. Татидінова, В. Трубнікова та ін.); адаптації та реадаптації особистості в структурі професіоналізації педагогів (Л. Кутузової, Г. Горлової та ін.).

При цьому молододослідженим залишається аспект реадаптації осіб передпенсійного віку на етапі завершення їх професійної діяльності як загалом, так і з урахуванням специфіки фаху. Необхідність у дослідженні соціальної реадаптації виникає в осіб передпенсійного віку, які мають знижені показники адаптаційного потенціалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження проводилось у Закарпатській області впродовж

2015–2017 р., досліджувані – педагоги різних спеціальностей загальноосвітніх навчальних закладів освіти передпенсійного віку (50–55 років) та першої фази середньої дорослості (42–47 років) – по 50 осіб; працівники непедагогічного фаху передпенсійного віку (лікарі, працівники меблевої фабрики, робітники заводу, пошти, міліції – по 10 осіб) – 50 осіб. Вибір досліджуваних здійснювався довільно з огляду на їхній вік. Загальна кількість досліджуваних становила 150 осіб, із них – 75 жінок і 75 – чоловіків.

Для з'ясування специфіки реадaptaції педагогів передпенсійного віку проаналізуємо результати діагностики самоусвідомлення, мотиваційної, емоційної та комунікативної сфери, сфери діяльності (що характеризують педагога як суб'єкта праці, власне його діяльність, його ставлення до діяльності, його стосунки з колегами та учнями) у фахівців даного віку. При цьому зіставимо результати вивчення аналогічних характеристик у досліджуваних двох інших груп (одна з яких відрізняється від вищеназваної за критерієм віку, друга – фаху). Для виявлення відмінностей у розподілі вищезазначених ознак між вибірками та оцінки їх достовірності застосовувався χ^2 – критерій Пірсона (див. табл. 1–4).

Таблиця 1

**Результати зіставлення емпіричних розподілів показників
самоусвідомлення в досліджуваних педагогічного фаху**

№ п/п	Показники самоусвідомлення	Кількість досліджуваних з різним рівнем самоусвідомлення						$\chi^2_{\text{емп}}$	р
		Педагоги передпенсійного віку			Педагоги першої фази середньої дорослості				
		низький	середній	високий	низький	середній	високий		
1	Задоволеність собою	10	18	22	12	21	17	1,06	$p > 0,05$
2	Самооцінка	5	30	15	7	31	12	0,7	$p > 0,05$
3	Відчуття реалізованості власного потенціалу	5	26	19	8	34	8	6,24	$p \leq 0,05$
4	Чіткість визначення свого майбутнього	14	28	8	6	16	28	17,6	$p \leq 0,01$
5	Пошук нових можливостей самоздійснення у професійній діяльності	5	31	14	11	32	7	4,62	$p > 0,05$

Як бачимо з табл. 1, достовірними є відмінності між даними групами досліджуваних за такими показниками самоусвідомлення: відчуття реалізованості власного потенціалу, чіткість визначення свого майбутнього.

За іншими показниками самоусвідомлення (задоволеність собою, самооцінка, пошук нових можливостей самоздійснення у професійній діяльності) розподіл значень достовірно не відрізняється. Отже, порівняно з молодшими колегами педагоги передпенсійного віку відчувають більш реалізованим власний потенціал і не так чітко бачать власне майбутнє. При цьому за задоволеністю собою, самооцінкою, пошуком нових

можливостей самоздійснення у професійній діяльності вони істотно не відрізняються.

Таблиця 2

Результати зіставлення емпіричних розподілів показників мотиваційної сфери в досліджуваних педагогічного фаху

№ п/п	Показники мотивації	Кількість досліджуваних з різним рівнем мотивації						$\chi^2_{\text{емп}}$	p
		Педагоги передпенсійного віку			Педагоги першої фази середньої дорослості				
		низький	середній	високій	низький	середній	високій		
1	Наявність особистісного смислу у педагогічній діяльності	5	29	16	12	32	6	7,56	$p \leq 0,05$
2	Бажання працювати	7	29	14	6	28	16	0,24	$p > 0,05$

Достовірними є відмінності між даними групами досліджуваних за показником мотиваційної сфери – наявність особистісного смислу в педагогічній діяльності. За іншим показником – бажання працювати – розподіл значень достовірно не відрізняється (див. таблицю 2).

Отже, педагоги передпенсійного віку порівняно з молодшими колегами схильні надавати професійній діяльності вищого смислу. При цьому за рівнями прояву бажання працювати дані вікові групи істотно не відрізняються.

Не виявлено відмінностей між досліджуваними педагогічного фаху і за показниками емоційної сфери (див. таблицю 3).

Отже, у педагогів передпенсійного віку в такій же мірі, як і в педагогів першої фази середньої дорослості, сформовані різні рівні психічної рівноваги, стресостійкості, тривожності, ознаки синдрому емоційного вигорання, синдрому хронічної втоми,

тенденція до невротизації та депресії, ставлення до школи, до педагогічного колективу, учнів, задоволеність працею та трудовими досягненнями.

Таблиця 3

Результати зіставлення емпіричних розподілів показників емоційної сфери в досліджуваних педагогічного фаху

№ п/п	Показники емоційної сфери	Кількість досліджуваних з різним рівнем показників емоційної сфери						$\chi^2_{\text{емп}}$	P
		Педагоги передпенсійного віку			Педагоги першої фази середньої дорослості				
		низький	середній	високий	низький	середній	високий		
1	Психічна рівновага	11	23	16	13	20	17	0,4	p>0,05
2	Стресостійкість	19	22	9	10	27	13	3,14	p>0,05
3	Рівень тривожності	8	24	18	15	20	15	2,78	p>0,05
4	Ознаки синдрому емоційного вигорання*	9	36	5	12	32	6	0,76	p>0,05
5	Ознаки синдрому хронічної втоми	12	32	6	14	31	5	1,22	p>0,05
6	Тенденція до невротизації	19	25	6	20	25	5	0,28	p>0,05
7	Тенденція до депресії	8	33	9	18	27	5	5,58	p>0,05
8	Ставлення до школи	5	19	26	7	28	15	5,54	p>0,05
9	Ставлення до педколективу	5	20	25	9	24	17	3,02	p>0,05
10	Ставлення до учнів	5	18	27	8	24	18	3,36	p>0,05
11	Задоволеність працею	5	34	11	10	35	5	3,93	p>0,05
12	Задоволеність трудовими досягненнями	6	30	14	14	21	15	4,82	p>0,05

* під низьким рівнем прояву даного показника мається на увазі, що жодна із фаз емоційного вигорання не сформована, під середнім – одна із фаз на стадії формування, високий – одна із фаз сформована.

З табл. 4 можна дійти такого висновку: за показниками комунікативної сфери достовірних відмінностей між досліджуваними педагогічного фаху не виявлено.

Отже, у педагогів передпенсійного віку в такій мірі, як і в педагогів першої фази середньої дорослості сформовані різні рівні ознак професійної деформації, уміння уникати різних конфліктних ситуацій, різні соціометричні статуси, задоволеність стосунками з колегами та учнями, установки щодо колег та учнів.

Таблиця 4

Результати зіставлення емпіричних розподілів показників комунікативної сфери у досліджуваних педагогічного фаху

№ п/п	Показники комунікативної сфери	Кількість досліджуваних з різним рівнем комунікативних показників						$\chi^2_{\text{емп}}$	p
		Педагоги передпенсійного віку			Педагоги першої фази середньої дорослості				
		низький	середній	високий	низький	середній	високий		
1	Ознаки професійної деформації	16	25	9	18	27	5	1,34	p>0,05
2	Уміння уникати конфліктних ситуацій	5	19	26	6	27	17	3,38	p>0,05
3	Соціометричний статус	5	26	19	5	23	22	0,4	p>0,05
4	Задоволеність стосунками з колегами	5	22	23	7	29	14	3,48	p>0,05
5	Задоволеність стосунками з учнями	5	16	32	7	21	22	2,88	p>0,05
6	Установки щодо учнів	6	12	32	5	15	30	0,5	p>0,05
7	Установки щодо колег	5	19	31	6	21	29	0,26	p>0,05

Таблиця 5

Результати зіставлення емпіричних розподілів показників сфери діяльності в досліджуваних педагогічного фаху

№ п/п	Показники сфери діяльності	Кількість досліджуваних з різним рівнем прояву показників діяльності						$\chi^2_{\text{емп}}$	p
		Педагоги передпенсійного віку			Педагоги першої фази середньої дорослості				
		низький	середній	високій	низький	середній	високій		
1	Здійснення діяльності без суттєвих порушень здоров'я	6	18	26	8	17	25	0,33	p>0,05
2	Ефективність (оптимальна витрата сил та розподіл часу)	6	20	24	5	18	27	0,38	p>0,05
3	Різномісність	10	27	13	7	20	23	4,34	p>0,05
4	Гнучкість	8	28	14	5	21	24	4,34	p>0,05
5	Успішне виконання професійних завдань	5	33	12	6	30	14	0,4	p>0,05
6	Прояв творчості у здійсненні професійної діяльності	7	30	15	5	21	24	4	p>0,05
7	Уміння заповнити свій вільний час	8	30	12	5	24	21	3,9	p>0,05
8	Зростання кваліфікації	5	25	20	6	27	17	1,22	p>0,05

Отримані дані, визначені в табл. 5, дають можливість дійти висновку, що за показниками сфери діяльності достовірних відмінностей між досліджуваними педагогічного фаху не виявлено. У педагогів передпенсійного віку в такій же мірі, як і в педагогів першої фази середньої дорослості сформовані різні рівні ознак здійснення діяльності без суттєвих порушень здоров'я, ефективності (оптимальної витрати сил і розподіл часу), різномісності, гнучкості, успішного виконання професійних завдань, прояву творчості в здійсненні професійної діяльності, уміння заповнити свій вільний час, зростання кваліфікації.

На матеріалі отриманих нами емпіричних даних можемо констатувати, що педагогам передпенсійного віку властиві такі ж різні рівні прояву ознак самосвідомості, діяльності, мотиваційної, емоційної та комунікативної сфер, що й молодшим їхнім колегам і ровесникам непедagogічного фаху. При цьому специфічними психологічними особливостями педагогів передпенсійного віку (що відрізняють їх, насамперед, від педагогів молодшого віку) виступають:

- відчуття більшої реалізованості власного потенціалу;
- не таке чітке бачення власного майбутнього;
- схильність надавати професійній діяльності вищого смислу.

Висновки. Для оптимізації процесу реадaptaції педагогів передпенсійного віку доцільно впроваджувати спеціальні методи та прийоми, що впливатимуть на розвиток психологічних характеристик-детермінант названого процесу та враховуватимуть специфічні психологічні особливості даної категорії осіб.

Перспективами подальших досліджень убачаємо в проведенні поглибленого експериментального дослідження не педагогічних працівників передпенсійного віку.

Література

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Изд-во “Питер”, 2000. – 512с.
2. Карандашев В.Н. Как жить в условиях стресса. – СПб., 1993. – С. 160.
3. Коджаспирова Г.М. Теория и практика профессионального педагогического самообразования. – М. 1993. – 221 с.
4. Маркова А.К. Психология труда учителя. – М.: Логос, 1993 – 356 с.
5. Мотков О.И. Психология самопознания личности. – М., 1993. – С. 238.
6. Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практика. – М.: Логос, 1995–325 с.

7. Петряевская Л.Г. Кризисы профессионального развития учителя // Личность, семья, школа: Пособие для руководителей школ / Под ред. доктора педагогических наук С.Г. Вершловского. – СПб.: СПбГУ педагогического мастерства, 1996. – С. 132–163.
8. Практикум по психологии профессиональной деятельности / Под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 303 с.
9. Реан А.А. Психодиагностика личности в педагогическом процессе. – СПб., 1996. –234 с.
10. Рогов Е.И. Учитель как объект психологического исследования: Пособие для школьных психологов по работе с учителем и педагогическим коллективом. – М.: Гуманит. изд. центр. – “Владос,” 1998.– 496 с.

References

1. Ilin, E.P. (2000) Motivatsiya i motivy [Motivation and motives]. Edition Piter (rus.).
2. Karandashev, V.N. (1993) Kak zhit v usloviyakh stressa [How to live in conditions of stress]. SPb (rus.).
3. Kodzhaspirova, H.M. (1993) Teoriya i praktika professionalnogo pedagogicheskogo samoobrazovaniya [Theory and practice of professional pedagogical self-education]. Moscow (rus.).
4. Markova, A.K. (1993) Psikhologiya truda uchitelya [Psychology of teacher's work]. M.: Logos (rus.).
5. Motkov, O.I. (1993) Psikhologiya samopoznaniya lichnosti [Psychology of self-knowledge personality]. Moscow (rus.).
6. Orlov, A.B. (1995) Psikhologiya lichnosti i sushchnosti cheloveka: paradigmy, proektsii, praktika [Psychology of personality and essence of human: paradigms, projections, practice]. M.: Logos (rus.).
7. Petriaevskaia, L.H. (1996) Krizisy professionalnogo razvitiya uchitelya [Crises of professional development of the teacher]. Personality, family, school. A Manual for School Managers. SPb.: SPbHU pedagogical mastery, p. 132-163 (rus.).

8.   Praktikum po psikhologii professionalnoy deyatelnosti, (2000) [Practice on the psychology of professional activity]. SPbHU (rus.).
9.   Rean, A.A. (1996) Psikhodiagnostika lichnosti v pedagogicheskom protsesse [Psychodiagnostics of personality in the pedagogical process]. SPb (rus.).
10.   Rohov, E.I. (1998) Uchitel kak obekt psikhologicheskogo issledovaniya: Posobie dlya shkolnykh psikhologov po rabote s uchitelem i pedagogicheskim kollektivom [Teacher as an object of psychological research: a manual for school psychologists on work with a teacher and a teacher's staff]. M.: Edition. Vlados (rus.).